

Доказування в конституційному судовому процесі

М. Костицький

доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України, заслужений юрист України,
суддя Конституційного Суду України у відставці

Конституція України закріплює положення про те, що Конституційний Суд України (далі — КСУ) є єдиним органом конституційної юрисдикції, який вирішує питання про відповідність законів і інших правових актів Конституції та дає офіційне тлумачення положень Конституції і законів України (стаття 147).

Діяльність КСУ щодо здійснення завдань, покладених на нього Конституцією і Законом «Про Конституційний Суд України» (далі — Закон про КСУ), реалізовується у формі судового конституційного процесу, тобто спеціальної судової процедури. Ще одним нормативним актом, який регулює діяльність цього органу, є Регламент, затверджений рішенням КСУ від 5 березня 1997 року.

КСУ здійснює конституційне правосуддя (конституційну юрисдикцію) у формі самостійного виду судочинства — конституційного судочинства¹.

Інакше кажучи, конституційне судочинство, або судовий конституційний процес, є різновидом юрисдикційного (лат. *jurisdictio* — судочинство) процесу як встановлених Конституцією і Законом про КСУ повноважень цього Суду розглядати і вирішувати справи про відповідність законів і інших правових актів Конституції України та давати офіційне тлумачення Конституції і законів України.

Конституційна юрисдикція здійснюється у формі спеціального конституційного провадження чи процедури відповідно до визначених принципів (стаття 4 Закону про КСУ), повноважень (глави 2, 7 Закону про КСУ), особливого порядку звернення до КСУ (глава 6 Закону про КСУ) та спеціального характеру рішень і висновків КСУ (глава 8 Закону про КСУ)².

Як один із різновидів юрисдикційного процесу судовий конституційний процес характеризується особливостями, притаманними юрисдикційному процесу взагалі чи окремим його видам (адміністративному, цивільному, господарському, кримінальному), а саме:

- відповідні справи розглядаються тільки КСУ;
- діяльність КСУ здійснюється відповідно до визначеної Конституцією і законами підсудності;
- КСУ має право розглядати справу та виносити компетентне рішення;
- визначено коло фізичних і юридичних осіб, які можуть бути учасниками судового розгляду;
- визначаються представники сторін, які мають можливість представляти свої інтереси в суді;

¹ Див.: Витрук Н. В. Конституционное правосудие : учеб. пособие. — М. : «Закон и право», изд. объедин. «ЮНИТИ». — 1998. — 383 с.

² Kostuzkyi M. Gesetzliche Grundlagen der Verfassungsgerichtsbarkeit in der Ukraine // Studien zu deutsch-ukrainischen Beziehungen. Ukrainische freie Universität, München, 2000, s. 77–95.

— судді, які здійснюють судочинство, є незалежними і підпорядковуються лише Конституції і законам України та мають необхідні гарантії недоторканності (імунітет);

— провадження здійснюється згідно з базовими принципами судочинства: верховенством права, законністю, рівністю учасників, змагальністю, гласністю, повним і всебічним розглядом справи, обґрунтованістю та обов'язковістю рішення КСУ тощо;

— у процесі судочинства як докази використовуються документи, свідчення сторін і свідків, висновки експертизи;

— суттю судового процесу є доказування (доведення) правової позиції сторонами й іншими учасниками процесу.

У процесі конституційного судочинства також реалізуються право на доступ до судочинства, судовий захист та на повноважний суд.

Під доказуванням у судовому конституційному процесі слід розуміти певний процес пізнання суб'єктами цього процесу — суддями і КСУ в цілому, який реалізовується як збирання, перевірка й оцінка доказів. Оскільки КСУ — це суд права, а не суд факту, то й процес доказування в ньому має низку специфічних ознак, що відрізняють його від суду загальної юрисдикції.

Найбільша відмінність впливає вже із самої суті КСУ як суду права, положень статті 8 Конституції України про верховенство права та статті 4 Закону про КСУ — цей Суд керується насамперед правом, Конституцією України, а вже потім чинним законодавством та нормативно-правовими актами. Перевіряючи конституційність законів, актів Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, Верховної Ради Автономної Республіки Крим, тлумачачи Конституцію і закони, надаючи висновки щодо пропонованих до Конституції змін, конституційності чинних або тих міжнародних договорів, що вносяться на ратифікацію до Верховної Ради України, чи щодо процедури імпічменту Президента України, КСУ виходить із суті та духу Конституції України. Право при цьому розуміється як конкретизація всезагальних законів буття в сучасних умовах — зараз і тут, правил життя суспільства, система принципів, зокрема справедливості, рівності, розумності, демократичності, вільності (свободи). Автор розуміє, що таке визначення доволі контурне, але й учені-юристи, й філософи взагалі уникають давати визначення права, зупиняючись на певних його рисах чи пов'язуючи його з якимось одним процесом соціальної психології, наприклад волею або правами людини. На мою думку, легістське, юснатуралістичне, психологічне, лібертарне чи інше визначення права завжди буде неповним. Правильніше виходити з ноосферної (В. Вернадський, Т. де Шарден) та синергетичної (І. Пригожин, І. Стенгерс, А. Свідзинський) парадигм, розуміючи під правом конкретизацію всезагальних законів буття¹.

У цьому контексті КСУ як суд права має бути тією інституцією, що конкретизує всезагальні закони буття, враховує моральні правила і принципи, спираючись на Конституцію та законодавство України.

¹ Костицький М. В. Ренесанс натурфілософії або всезагальні (космічні) закони буття як джерело права. Доповідь. — К. : Академія правових наук України. Київський регіональний центр. Академічні читання. — Вип. 15. — 2010. — 22 с.

У цьому надзвичайно складному інтелектуальному процесі важливу роль відіграє доказування (доведення) як логічна дія, в ході якої обґрунтовується і встановлюється істинність думки чи позиції за допомогою інших думок про право як соціальний регулятор поведінки. На відміну від інших видів юрисдикційного процесу, в яких встановлюються фактичні дані, факти, дії і події (матеріальні обставини), в конституційному судовому процесі встановлюються обставини ідеального характеру. І хоч у конституційному судовому процесі джерелами доказів можуть бути показання сторін, свідків, висновки експертизи і документи (всі вони певною мірою стосуються фактичних даних), для КСУ вони мають сенс лише в тому аспекті, в якому стосуються права, правового/неправового характеру поведінки, діяльності/бездіяльності особи, прийнятих рішень, нехай навіть у такій інституційованій формі, як закони.

Доказування в конституційному судовому процесі підпорядковане загальним гносеологічним закономірностям. При цьому пізнання в процесі доказування розуміється як творча діяльність суддів КСУ, учасників процесу, орієнтована на отримання достовірних знань про право. Пізнання тут є сутнісною характеристикою буття, культури, зокрема правової, і має функціональне спрямування — віднайти право — та забезпечується використанням наукових засобів і методів. Інакше кажучи, пізнання в процесі доказування у конституційному судовому процесі є по суті науковим і навіть частково філософським.

У спеціальній юридичній літературі, присвяченій проблемам доказування, зроблено спробу довести, що доказування є не лише логічною, пізнавальною діяльністю, а й «практичною, регламентованою законом». У зв'язку з цим дивною є позиція одного з фундаторів юридичної психології професора О. Ратінова, який зазначав, що процес мислення в доказуванні є лише однією зі сторін цього процесу, хоч органічно і вплетеною в нього. Тому, на думку автора, процес доказування не можна зводити до процесу мислення¹.

Українські вчені-фахівці з доказового права спростовують такий підхід. Академік В. Нор вважає, що пізнання і доказування є синонімами². Академік М. Штефан, аналізуючи теоретичні проблеми цивільного процесу, підкреслював, що доказування — це пізнавальна і розумова діяльність³. Академік Ю. Грошевий і професор С. Стахівський наголошували, що доказування в кримінальному процесі — це пізнавальна діяльність⁴.

Вченим, які підтримують позицію професора О. Ратінова, хочеться поставити риторичне запитання: чи процесуальна форма і зміст психічної діяльності в процесі доказування є рівнопорядкові явища, чи все-таки тут простежується зв'язок «форми» і «змісту»? Чи предметна діяльність, навіть примітивна, як, наприклад, підмітання вулиці, є рефлекторною, як у тварин, чи все-таки опосередковується психікою, психічною діяльністю? Відповідь очевидна.

¹ *Теория доказательств в советском уголовном процессе* / отв. ред. Н. В. Жогин. Изд. 2-е, испр. и допол. — М.: «Юрид. литер.», 1973. — 736 с.

² *Нор В. Т.* Проблеми теорії судових доказів. — Л.: «Вища школа», 1978. — 100 с.

³ *Штефан В. Й.* Цивільний процес. — К.: Ін. Юре, 2001. — С. 286.

⁴ *Грошевий Ю., Стахівський С.* Докази і доказування в кримінальному процесі: наук.-практ. посіб. — К.: КНТ, Вид. Фурса С. Я., 2006. — 272 с.

Структуру пізнання в процесі доказування становлять суб'єктно-об'єктні взаємини, де головним є питання можливості адекватного відтворення суб'єктом, передусім суддею КСУ, сутнісних характеристик об'єкта — права. Передумовою виявлення таких характеристик є встановлення істини.

Сакраментальне запитання Понтія Пілата Ісусові Христу «Що є істина?» було залишене без відповіді. Сьогодні воно залишається таким само складним і простим водночас, як і дві тисячі років тому. У спрощеному вигляді істину можна трактувати як відображення у свідомості людини предметів і закономірностей об'єктивної дійсності такими, якими вони існують поза і незалежно від суб'єкта пізнання, чи як відповідність змісту мислення (суджень, понять) об'єктові пізнання, чи як ідеальне відтворення дійсності у свідомості людини.

У радянські часи в філософії і юридичній науці домінувало ленінське твердження, що практика є критерієм теоретичного пізнання. Можливо, тому навіть видатні вчені-юристи того періоду твердили, що доказування — це не лише пізнавальна, а й практична діяльність. Тут простежується підпорядкування гносеологічного (пізнавального) онтологічному (буттєвому) критерію істини.

Однак видається, що встановлення істини (права, правової позиції) в процесі доказування в конституційному судовому процесі пов'язане насамперед з гносеологічними, а не з онтологічними критеріями. Адже тут обов'язково має місце зв'язок права з чинним законодавством, нормами міжнародного права, моральними нормами, етичним ідеалом чи іншими соціальними нормами, їхньою критичною оцінкою.

Зрозуміло, що право не може бути абстракцією, відірваною від життя сучасного суспільства. Попри те що істина є відповідністю знання реальності, внутрішньою гармонією знання, в ній проявляється певна конвенційність, прийняття міжнародною спільнотою і громадянським суспільством сучасного розуміння прав, свобод, обов'язків, компетенції, правомірності, протиправності, правильності, справедливості, рівності, свободи. Встановлюючи істину, КСУ опирається на сучасні загальноприйняті дефініції як на постулати, на підставі яких визначає «правність (конституційність)» законів і нормативних актів, тлумачить їх, об'єктивує свою позицію щодо проектів змін до Конституції тощо.

Звичайно, пізнання у ході доказування в конституційному судовому процесі містить і чуттєвий (емоційний), і раціональний (інтелектуальний) аспекти. Навіть у точних науках, наприклад у теоретичній фізиці, на істинність пізнання та результат діяльності дослідника впливають емоційний компонент і суб'єктивні особливості вченого¹.

У ході доказування в конституційному судовому процесі у пізнанні проявляються не тільки інтелектуальний, емоційний і вольовий компоненти психічної діяльності, а й інтуїція як здатність суддів КСУ чи інших осіб, які беруть участь у розгляді справи, усвідомлювати істину (право) без доведень і обґрунтувань внаслідок її безпосереднього осягнення, в результаті осягання — інсайту. Це може видатися дивним чи навіть парадоксальним, коли йдеться про найвищий суд держави та особливу когорту правників — суддів КСУ, котрі, як і будь-які люди, а тим більше

¹ Свідзинський А. Синергетична концепція культури. — Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. — 696 с.

правники найвищої кваліфікації, професіонали з великим життєвим та практичним досвідом при домінуванні раціонального компоненту в пізнанні не позбавлені й інтуїції. Зрештою, остання — це не ірраціональний процес, а, швидше, якісний синтез раціонального пізнання з емоційним забарвленням.

Способи й умови включення інтуїції не усвідомлюються і виявляються в миттєвому віднайденні рішення чи способі вирішення проблеми тоді, коли навіть тривала робота не дала позитивного результату. Інтуїтивний акт концентрує зусилля людини на певній проблемі, мобілізує її можливості, що зумовлює швидке, на перший погляд, випадкове, а фактично закономірне розв'язання проблеми.

Не відкидаючи ролі і значення інтуїції в доказуванні, видається, що головну роль в ньому відіграє раціональний компонент.

Для того щоб виступати в конституційному суді, аргументувати свою позицію, доводити її правильність, необхідна внутрішня переконаність у її безпомилковості; тобто потрібно спочатку довести її самому собі, а вже потім представляти публічно та переконувати в ній інших.

Судове доказування завжди є спором між сторонами, іншими учасниками процесу. Але в судовому спорі, як і в будь-якому іншому, навряд чи народжується істина. Сторони та їхні представники доводять істинність своєї позиції не супротивнику, а представляють її перед судом і для суду.

Раціональний, а не емпіричний характер пізнання в судовому конституційному процесі пов'язаний з тим, що сприймаються не конкретні факти, предмети чи явища, а правові дефініції, положення, абстракції, які мають ідеальний характер та існують на рівні психології як поняття, категорії мислення. У цьому полягає специфіка доказування в конституційному судовому процесі, на відміну від інших видів юрисдикційного процесу, у яких доказування є саме практичною діяльністю і пов'язане з предметами матеріального світу.

Процес доказування в конституційному судовому процесі складається з низки стадій:

1) визначення кола обставин, що підлягають доказуванню, та формування предмета доказування;

2) надання доказів суб'єктами права для звернення до КСУ;

3) збирання доказів суддями, колегією та всім складом КСУ;

4) дослідження й оцінка доказів.

Наступним важливим питанням є визначення кола суб'єктів доказування в конституційному судовому процесі. Насамперед суб'єктами доказування є визначені Конституцією України та Законом про КСУ суб'єкти права на конституційне подання й звернення — це Президент України, не менше як 45 народних депутатів України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Верховний Суд України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Верховна Рада Автономної Республіки Крим, інші органи державної влади, органи місцевого самоврядування, фізичні та юридичні особи.

Зазначені суб'єкти зобов'язані обґрунтувати в поданні чи зверненні свою позицію, довести її правильність та істинність. Ця вимога, на мій погляд, стосується передусім правності й конституційності подань та звернень і зафіксованих у них вимог щодо конституційності певних актів чи тлумачення Конституції і законів. Суб'єкти права на конституційне подання і звернення не можуть обмежуватися

лише констатацією певних обставин, а повинні для підтвердження своєї позиції опиратися на докази — висновки, експертизи, документи, тобто на них покладемо обов'язок доводити свою правоту вже у поданнях і зверненнях до КСУ.

У спеціальній юридичній літературі й до сьогодні триває дискусія про те, чи є суд суб'єктом доказування. Не вдаючись у деталі, можна зауважити, що без доказування (доведення) жоден суд не може прийняти жодного рішення у справі, тим більше коли йдеться про такий особливий суд, як КСУ.

На відміну від інших судів, тягар доказування лягає на КСУ більшою мірою, ніж на суб'єктів права на конституційне подання і звернення чи інших зацікавлених учасників процесу. Тому й процедура доказування є складнішою, ніж у суді загальної юрисдикції, і кількість самостійних суб'єктів у ньому більша. Такими суб'єктами доказування є судді-доповідачі, колеги суддів і повноважний склад суддів КСУ.

Для забезпечення доказування вони мають право відповідно до Закону про КСУ і Регламенту КСУ витребувати необхідні документи, матеріали, інші відомості, залучити спеціалістів, експертів, перекладачів, викликати посадових осіб, свідків, представників державних органів, органів місцевого самоврядування, громадських організацій і об'єднань громадян, окремих громадян.

Важливим є питання про участь у доказуванні працівників апарату КСУ, зокрема, коли йдеться про попереднє вивчення конституційних подань і звернень, за якими дається попередній висновок щодо наявності підстав для відкриття конституційного провадження або відмови у ньому. Тобто Секретаріат КСУ, вивчивши матеріали конституційного подання чи звернення, може відмовити у їхньому прийнятті. Підставою для рішення Секретаріату про прийняття або відмову у прийнятті конституційного подання чи звернення є не доказування, а встановлення їх відповідності Конституції, Закону про КСУ та Регламенту КСУ, тобто визначення відповідності встановленій формі, а не суті звернення чи подання. Останнє все-таки стосується компетенції колегій і складу КСУ.

Певну специфіку в конституційному судовому процесі має призначення і проведення експертизи, висновок якої є джерелом доказів. На відміну від судів загальної юрисдикції, КСУ може призначати, зокрема, правові експертизи, завданням яких є надання висновків не щодо матеріальних об'єктів чи психіки особи, а щодо права і правових положень. КСУ широко практикує постановку одних і тих самих правових питань на розгляд різних груп експертів: колективів наукових чи навчальних закладів, окремих висококваліфікованих вчених. Крім правової, в діяльності КСУ застосовується надзвичайно широкий діапазон різноманітних експертиз. Однак правові експертизи працюють на вирішення головного завдання, що стоїть перед КСУ, — надати правову оцінку закону, нормативного акта, рішення суду, юридичного факту, дії чи події. Всі інші експертизи можуть бути дуже корисними, однак їхнє значення все-таки допоміжне.

Проблема доказування в конституційному судовому процесі — надзвичайно важлива і цією статтею вичерпатися не може. Завдання автора полягало у зверненні уваги до неї та обґрунтуванні необхідності її подальшого дослідження.